

selamlamanın dendiğini iştir gibiyim” demektedir.³⁵

Miras almak kendiliğinden belirlenmiş bir eylem değildir. Derrida'ya göre miras almak seçmek eylemiyle belirlenir. Miras almak seçmek demektir. Peki Derrida'ya göre Marx'ın hangi ruhu (mirası) olmadan gelecek olmaz? Sonu gelmez özeleştiriyi yaratmak... Derrida bu ruh karşısında duyduğu hayranlığı ve saygıyı gizlemez. “Hiçbir zaman vazgeçemeyeceğim bir Marksizm ruhu varsa, bu ruh ... her tür dogmatiklikten, hatta her tür mesihçilikten kendini kurtarmayı başarmış eleştirel düşünce ya da sorgulama yöntemidir.”³⁶ Bu “dogmatikliği aşmış özeleştirii”nin ruhundan başka bir şey değildir ve Derrida'ya göre geleneksel bulunuş felsefesinin belirleyiciliğinde anlam bütünlüğü hayaletleşmiş yaşamın yapısını çözebilmek, düzene sokabilmek için ihtiyaç duyulan tam da budur. Yeni bir insan, yeni bir toplum, yeni bir felsefe, yeni bir yaşam yaratılacaktır. Burada yine sorumluluk bir mirasçının omuzlarındadır. Hamlet'in omuzlarına yüklenen sorumluluk gibi, işte bozulmuş düzeltmek görevi bir mirasçı sorumluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. “Herkes, insanlığın tamamı, isteseler de istemeseler de, bilseler de bilmeseler de, Marx'ın ve Marksizmin mirasçılarıdır.”³⁷

Bu miras ne ulusaldır ne de dinsel. Derrida Marx'ın bu mirasını yanına alarak hayaletlerle konuşmaya gitmektedir. Yeni bilim neyin geldiğini ve neyin gitmesi gerektiğini anlayabilmek için hayaletlerle konuşmak zorundadır. Yeni bilim insanı (aydın) hayaletlerle (hayaletlere) konuşabilmeyi öğrenmelidir. İşte bu nedenle tablonun aydınlanması ise istenen, Marx'sız bir gelecek olamaz.

“...ama, eğer bir danseden yıldızsa doğurmak istediğin, içinde kaos olmalı”

Friedrich Nietzsche

KAYNAKÇA

- DERRIDA, Jacques; Specters Of Marx The State Of The Debt, The Work Of Mourning and the New International, (trans. Peggy Kamuf), NY, 1994.
- DERRIDA Jacques, Göstergebilim ve Gramatoloji, (çev. Tülin Akşin), İstanbul, 1994.
- DESCOMBES Vincent; Modern Fransız Felsefesi, (çev. Aziz Yardımlı) İstanbul, 1993.
- FUKUYAMA Francis; Tarihın Sonu ve Son İnsan, (çev. Zülfü Dicleli), İstanbul, 1999.
- TOPLUMBİLİM; Jacques Derrida Özel Sayısı, 10. Sayı, Ağustos, 1999.
- Stuart SIM; Derrida ve Tarihın Sonu, (çev. Kaan H. Ökten), İstanbul, 2000.

Aydınlanma Çağı ve Burjuva Devrimlerinde Düşünce Özgürlüğü

Eylem ÜMIT*

Bu çalışma, düşünce özgürlüğünün düşünsel temellerinin Aydınlanma Çağı'nın siyasal ve toplumsal kurgusu içinde kuruluşuna ve bu özgürlüğün Burjuva Devrimleri bildirelerinde ve dönemin anayasalarında hak niteliğini kazanmasına ilişkin sürecin incelenmesine özgülüştür. Bu amaçla, düşünce özgürlüğü ile bağlantılı diğer özgürlüklerin –basın yayın, örgütlenme, vicdan ve inanç özgürlüklerinin– toplumsal pratikleri saptanarak, Aydınlanma Çağı'ndaki düşünce özgürlüğünün çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır. İlk olarak Aydınlanma Çağı Avrupası'ndaki siyasal ve toplumsal yaşamın önemli dinamikleri kısaca özetlenerek, düşünce özgürlüğü pratiklerini belirleyen ve çevreleyen koşullar ve yapılar belirlenecektir.

AYDINLANMA ÇAĞI AVRUPASI

XVIII. Yüzyıl, Avrupa'da “taçlar yüzyılı” olarak bilinmektedir. Ancak “taçlar”, toplumdaki birçok özerk gruba rağmen hakimiyetini sürdürmeye çalışmaktadır ve eski zamanlardaki kadar güçlü değildir. Kilisenin de aralarında bulunduğu, üniversiteler, cemiyetler, loncalar, dini vakıflar, tarikatlar, ekonomik topluluklar gibi grupların ve soyluların bir biçimde elde ettikleri im-

tiyazlara sığınarak krala karşı ölçülü bir bağımsızlıkta yaşam sürdürdüklerini görmekteyiz. Özellikle kent yaşamı, cemiyetler ve tarikatlarla örülmüş aktif bir yaşam tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹

Bu yoğun örgütlülüğe rağmen, zümre ve tarikat kuralları, toplumsal yaşam üzerinde, mübadele değerine dayalı üretim biçiminin yarattığı kuralardan daha sınırlı etkiye sahiptir. Bu çağa gelene kadar yeni piyasa düzeni kentli orta sınıfın yaşam tarzını belirlemiş ve toplumun diğer sınıflarından farklılaşma, hızla gerçekleşmiştir. İşte XVIII. Yüzyılda, yükselen burjuvaziyi kilisenin iktidarını, mutlakiyeti ve aristokrasinin imtiyazlarını sorgulayarak varlığını geliştirebileceği bir ekonomik ve siyasal düzenin düşünsel temellerini oluşturmaya çalışırken buluyoruz. Bilindiği gibi aydınlanma ruhu, akıldan başka bir rehber ihtiyacı duymadan, varolan kurumları eleştirmeyi ifade etmektedir. Burjuvazinin, Aydınlanma felsefesine kendi talebiyle örtüştüğü ölçüde bağlandığını; kendine yeteri kadar alan bulamadığı eski düzeni (rejimi) eleştirebilmek için uygun zemin bu bağlamda aydınlanma hareketi ile kurabildiğini söyleyebiliriz. Egemen güçlerden – kilise, kral ve aristok-

(36) Age., s.89.

(37) Age., s.91.

(*) Dr. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Ana Bilim Dalı.

(1) IM HOF, Ulrich; Avrupa Aydınlanması, (çeviren: Şebnem Sunar), İstanbul, 1995, s.100.

rasiden- farklı düşünenlerin, düşünce-lerini açıkladığında karşılaştıkları sansür ve yasaklar, muhalif düşünceyi, egemene karşı savunulması gereken bir özgürlüğe bağlamıştır. Bu dönemde egemen düşünceyle yaşanan her tür gerilimin "bir muhalefet özgürlüğü" olarak düşünce özgürlüğünün düşünsel temelini hazırlayacak tartışma ortamını yarattığını görüyoruz.²

I- 18. YÜZYIL AVRUPASININ TOPLUMSAL KOŞULLARI İÇİNDE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ PRATIĞI

18. Yüzyıl, Avrupa'nın şiarı, "daha iyi bir dünya hayali"ni kurmak olmuştur. Aydınlanmacı Avrupalılar sadece hayal etmekle kalmamışlar, gerçekleştirmek için çözüm önerileri ve programlar da hazırlamışlardır. Nitekim döneme, "ütopya ve reform dönemi" dendiğini³ ve yüzyıl ilerledikçe iyimserliğin artarak yayıldığını görüyoruz. Tüm olası dünyaların en iyisi olan dünyanın yapılabilirliğine inanılıyordu. Bu inançla yola çıkan aydınlanmacıların, hemen hemen her konuda reform önerileri mevcuttu. Avrupa'nın tamamında reformdan söz eden makaleler ve kitaplar elden ele dolaşmaktadır. Aydınlanma hareketinde bu makale ve kitapların rolü çok önemlidir. Avrupa'nın her yerinde matbaacılar ve yayıncılar kalabalık bir meslek grubunu oluşturmaktadır ve çok sayıda kitap ve dergi basılmaktadır. Bu yüzyılın yay-

gın okuma alışkanlığını vurgulamak için "mürekkep lekeli yüzyıl" dendiğine rastlıyoruz. Reformdan söz eden eserlerin bu kadar geniş kamuoyu yaratmasının nedenlerinden biri, döneme örgütlü veya örgütsüz grupların damgasını vuracak kadar etkili olmasıdır. Bu gruplara kısaca değinirsek dönemin iletişim kanallarına ve örgüt kurma pratiğine dair ipuçları elde edebiliriz.

Bu örgütlerin başında cemiyetler gelmektedir. Bir dost çevresinde kurulan cemiyetlerin genel olarak amacı, zamanın kültürel, sosyal ve ekonomik koşullarının reformasyonu için o çevreyi hazırlamaktır. Cemiyetler, çıkardıkları dergi ve gazetelerle geniş bir kitleye ulaşmaya çalışıyorlardı.⁴ Büyük burjuva cemiyetlerinden köylü cemiyetlerine kadar hemen her zümrenin aktif üyeliğini gördüğümüz yüzlerce cemiyetin varlığına tanık oluyoruz.⁵

Cemiyetlerin ardından bilimsel nitelikli topluluklar olan "Akademiler" gelmiştir. Akademiler üniversitelerin başaramadığı şeye soyunmuşlardır. Bilimsel toplantılar ve ödüllü yarışmalarla akademiler kamuoyunu belirlemiş, üniversitelerde ihmal edilen tarih, edebiyat ve felsefe alanında araştırmaları desteklemiştir. Etkinlikleri beğeniyle izlenen akademilere kısa zamanda Kraliyet akademileri ve taşra akademileri de eklenmiştir.

Aydınlanmanın en renkli yüzü kendisini salon sohbetlerinde göstermiştir. "Salonlar" dönemin entelektüel merkezleri konumundadır.⁶ "Soylu ve bü-

yük burjuva hanımların toplumsal iletişimim boş boğazlıklarına dalarak değil, belirli içerikleri olan konular hakkında tartışarak konuşmak için"⁷ aralarında filozof ve din adamlarının da bulunduğu özel kişileri evlerinin salonlarında kabul etmeleri ile başlayan salon geleneğinden -sonraları özellikle İngiltere'de çok yaygınlaşacak olan- erkek kulüpleri, okuma toplulukları ve edebiyat kahveleri doğmuştur.

Bu gruplara gönüllü hayır cemiyetlerini ve tarımsal ekonomik toplulukları da eklersek aydınlanma hareketinin cemiyetçilik boyutu ortaya çıkmış olur. Bu topluluklar arasında en büyük özgürlüğün bulunduğu, her tür düşüncenin ifade edildiği ve en hararetle aydınlanma ve karşı aydınlanma tartışmalarının yapıldığı topluluk salon topluluklarıdır. Dönemin simgesi olan "ansiklopedi"yi çıkaran ansiklopedistlerin böyle bir salonda, Mademoiselle de Lespinasse'nin salonunda bir araya geldiklerini belirtelim.⁸

Bu toplulukların, salonlar dışında, hepsinin yayın organları vardı ve aydınlanmacı amaçlar doğrultusunda yayınlar çıkarmaktaydılar. Bu toplulukların yayınları arasında; tarım politikasını, taşra idaresini, vergi sistemini eleştiren, reform öneren, teknik iyileştirme formülleri içeren yazılar kadar, ulusal geri kalmışlığın eleştirildiği, ruhbanlık eğilimi taşıyan devletin reformu için prence çağrının yapıldığı, sömürgelerin tartışıldığı, Yahudilere yurttaşlık hakkının tanınmamasının adaletsizliğine dair çözümlenmeler yapıldığı yazılar

da karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıların bazılarında yola çıkarak ülkelerin sansür pratiği üzerinde biraz durmak yararlı olacaktır.

İlk örnek vereceğimiz yazı, 1783 tarihli, "Tasarlanan Parlamento Reformu Konusunda İngiltere Halkına Hitap" başlıklıdır. Yazı İngiltere'de yazarı belirtilmeden bir grup adına yayımlanmıştır ve kaynaklardan öğrendiğimize göre sansürle karşılaşmamıştır. İngiltere'deki sansür uygulamalarını diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırınca bu tür bir yazının ancak İngiltere'de yayınlanabileceğini anlıyoruz. Gerçekten 18. Yüzyılın sonunda İngiltere'de Avrupa'nın diğer ülkelerine göre ulaşıldığı geniş bir yayın özgürlüğünün yaşandığını söylemek mümkün. İlk olarak 1688 Şanlı Devrimiyle getirilen ruhsat sistemi ile sansür biraz hafiflemiş; daha sonra 1795'de Ruhsat Yasası'nın yürürlükten kaldırılmasıyla sansür etkisini kaybetmiştir. Bu tarihi İngiltere'de tam basın özgürlüğünün kabul edilmesinin başlangıcı olarak değerlendiren görüşler mevcuttur.⁹

Ancak İngiltere'de bile bu kadar iyimser bir tablo çizmek pek mümkün görünmemektedir. Örneğin, Thomas Paine'in 1783'de kendisi gibi vergi tahsildarı arkadaşları ile dağıttığı bildiri yüzünden görevinden alındığını öğreniyoruz. Vergi sistemine dair eleştirilerin yapıldığı bildiride şöyle denmektedir: "Zengin kişi, benim pek doğal olmayan bir portre çizdiğimi düşünebilir; fakat yoksulluğun soğuk bölgesine, yoksulluk kutbu dairesine düş-

(2) SANCAR, Mithat; "Devlet Aklı" Kısacasında Hukuk Devleti, İstanbul, 2000, s.116.

(3) IM HOF; age., s. 147.

(4) TANILLI, Server; Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, C.IV, İstanbul, 1999, s.155.

(5) Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, C.8, s.2689-2694; IM HOF; age., s.100-148.

(6) HAMPSON, Norman; Aydınlanma Çağı, (çeviren: Jale Parla) İstanbul, 1981, s.101.

(7) IM HOF; age., s. 111.

(8) IM HOF; age., s. 112

(9) IM HOF; age. s. 145.

cek olsalar, iklimle birlikte düşüncele-
rinin de değişeceğini görürlerdi.”¹⁰

Paine'in "İnsan Hakları" isimli ese-
rinin ikinci kitabı, 1792'de Kralın "ba-
sılmış, yayılmış ve kâr amacıyla
dağıtılmış kötü kışkırtıcı yazılara
karşı" yayınladığı bir bildirisini ile ya-
saklanmış ve Paine'e mahkeme celbi
gönderilmiştir. Ancak Paine mahkeme-
ye çıkmayıp Fransa'ya gitmiştir. Paine,
Fransa'da da 16. Louis'nin idamının
aleyhinde oy kullandığı ve bu yönde dü-
şüncelerini açıkladığı için tutuklanmış
ve yaklaşık iki yıl tutuklu kalmıştır.¹¹

Seçtiğimiz ikinci yazı, "Papazlık ve
Vaaz Verme Konusunda Uygulamaya
Yakınlık ve Derlerde Yeni Psikolojik
ve Pedagojik Yöntemlerin Kullanımı
Konusunda Önerilerle Birlikte Dogmatik
Kiliseyle ve Buna Benzer Olarak
Az Gelişmiş Okul Sistemiyle Bir He-
saplaşma" başlığını taşımaktadır. Bu
yazı, Hannoverli saray vaizi ve Kardi-
naller Meclisi Danışmanı tarafından
kaleme alınmıştır. Yazının sansürle
karşılaştığına dair bir bilgiye rastlan-
mamaktadır. Ancak bu yazının ilginç
yanı, dine yönelik eleştirinin bizzat din
adamlarından gelmesi noktasındadır.
Kilisenin reformu konusuna Akılcı
Hristiyanlık ve Vicdan Özgürlüğü baş-
lığı altında değineceğimiz için burada
belirtmekle yetineceğimiz nokta, söz
konusu yazının, düşünsel yaşamın taşı-
yıcıları arasında ruhban sınıfının
önemli yerini vurguladığıdır.¹²

Reformdan söz eden yazıların genel
bir değerlendirmesini yaparsak; eleştiri-
lerden çoğunun, varolan toplumsal-si-

yasal sisteme değil, sistem içindeki so-
runlara yönelik olduğunu söyleyebiliri-
z. Bu tür sistem içi eleştirilerin dışın-
da kalan düşünceler ise sansürden kaç-
mamıştır. Sansürle karşılaşan düşünce
ifadelerine örnekleri artırmak mümkün.
Örneğin, Yukarı İtalya'nın yönetimine
sert eleştiriler yönelen "Yumruklar
Akademisi"nin yayınları uzun ömürlü
olamamıştır. Üyelerinden birinin vergi
sistemi hakkında saray tarafından sa-
kıncalı bulunan görüşlerin ileri sürüldü-
ğü bir yazıda parmağı bulunduğu şüp-
hesiyle gözden düşen tarımsal ekono-
mik topluluklardan birini de bu sansü-
rün mağdurlarına örnek gösterebiliriz.
Fizyokratlar da dönemin siyasal ve
ekonomik sistemini tehlikeye soktukları
gerekçesiyle düşüncelerini ifade et-
meleri yasaklananlar arasındaydı.¹³

A-Akılcı Hristiyanlık ve Vicdan Özgürlüğü

Ruhban sınıfı, toplumun diğer ka-
simleri gibi mezhep savaşlarının acı de-
neyimlerinden kendi payına ders çıkar-
mıştı. Bu oldukça ağır bir dersti ve mez-
hepçilik, Almanya'ya 30 yıl savaşlarını,
İngiltere'ye iç savaşı, Fransa'ya ise kan-
lı katliamları getirmiştir. Bu dönemin
ardından 17. Yüzyıl sonunda, İngilizle-
rin 1689 tarihli Hoşgörül Yasasıyla
başlayarak "hoşgörülü ilahiyat tavrı"
Avrupa'ya egemen olmaktadır ve kili-
seler barışı bozabilecek her tür tartışma-
dan dikkatle kaçınıyordu. Aydınlanmacı
hoşgörünün içeriği, düşünce özgürlüğü
ile ilişkili olarak tartışıldığı başlık altın-
da incelenecektir, ancak burada hoşgö-
rülü ilahiyat tavrının "ötekine yönelen

pasif bir eylem olarak sadece tahammül
etmek değil öteki için etkin bir anlayışı"
da içerdiğini belirtmekte yarar var. 18.
Yüzyılda kiliselerin uzlaşabilmek için
birbirlerine ellerini uzattıklarını söyle-
memiz yanlış olmaz.

Bu dönemde dinsel öğretinin katı
biçimciliğinden yana olanlar azınlığa
inmişti; ve Tanrıyla birleşmenin birden
çok yolu olduğu giderek daha çok ka-
bul gören bir görüş haline gelmişti.
Hristiyanlığın onlarca mezhebe ve tari-
kata bölünmesine, "onaylanan bir çe-
şitlilik ve zenginlik" olarak bakılması
gerektiğini söyleyen din adamı ve filo-
zofların sayısı oldukça fazlaydı.

Her mezhebin kendi öğretisi içinde
"akılcı hristiyanlığı" gerçekleştirmek
için reform hareketine girdiğini görü-
yoruz. Dolayısıyla "Protestan Aydın-
lanması" ve "Katolik Aydınlanması"
farklı süreçler izlemiştir. Protestan Ki-
lisesi, aydınlanmacı eğilimleri kabul
etmeye eğilimlidir. Protestan öğretisi,
İncil'in akılcı ve eleştirel okunmasına,
katı inanç disiplinin sorgulanmasına
Katolik öğretilerden daha uygundur. Bu
yüzden "Katolik Aydınlanması" daha
radikal değişimlere sahne olmuştur.

"Katolik Aydınlanması", Cizvit Ta-
rikatının feshedilmesiyle en önemli ba-
şarısını kaydetmiş ve bu engelin kalk-
masıyla şaşalı ibadet ve ayin usulleri-
nin, dinsel ritüellerin yerini içselleşme-
nin alması daha hızlanmıştır. Sıkı usul-
lere bağlı ibadet ve bunun sonucu olan
yoğun dinsel yaşam sadeleşmeye doğ-
ru ilerlerken bu değişime ayak uydura-
mayan tarikatlar Katolik Kilisesi tara-
fından feshediliyordu. Feshedilen ilk
tarikat olan Cizvitlerin uygulamaları ve
eğitiminin dayandığı esaslar, farklı

inanç ve ibadet özgürlüğüne cevaz ver-
meyen katılıktaydı. Avrupa'nın hemen
her kentinde bulunan Cizvit okulların-
da aşağılama ve ayıplamanın iyi hristi-
yanların doğal hakkı olduğu öğretili-
yordu. Cizvit örneği üzerinden bu öğ-
retiyi olumsuzlayan yazılar takdir ve
beğeni topluyordu.

Dinin içselleşmesinin inanç ve dü-
şünce özgürlüğüne önemli bir ivme ka-
zandırdığını görüyoruz. "Akılcı Hristi-
yanlığı" benimseyen Papalar, kilise
sansürünü hafifletmiş, yasak kitaplar
listesini denetleyerek birçok kitabın
yasağını kaldırmışlardır. Kopernik ve
Galile'nin eserleri üzerindeki yasağı
kaldıran XIV. Papa Beneditus'tur. Pa-
pa Clemens hakkında aktarılanlar da
inanç özgürlüğü açısından olumlu ge-
lişmeleri göstermektedir: "Papa'nın
idaresindeki Roma'da Heretikler ke-
sinlikle taciz edilmez. Ne isterlerse onu
yapmalarına izin verilir. Ne Tanrının
ne de Papanın önünde diz çökerler ve
hiç kimse onlara bu yüzden sövmez."
Ayrıca bu dönemde Roma'da bir ya-
saklanmış kitaplar listesinin bulunma-
dığını, her tür kitabın satılıp okunabil-
diğini de öğreniyoruz.¹⁴

Bu noktada inanç özgürlüğü tartış-
malarına katkıda bulunmuş "İşkenceli
Yargı Düzeni" üzerine sürdürülen tartış-
malara da değinmeliyiz. İşkence ile
ifade alma ve itiraf ettirme, kurumsalla-
şmış "İşkenceli Yargı Düzeni"nin bir
parçasıydı ve "İşkenceli Yargı Düze-
ni"ne ve Katolik devletlerce hala kabul
edilen engizisyon davasına yönelik
eleştiriler gittikçe güçlenmekteydi. İlk
olarak II. Frederich 1740'da kendine
bağlı devletlerde işkenceyi kaldırmış ve
işkence ile alınmış itirafların yargıçlar-
ca kabul edilmesini yasaklamıştır. Bu

(10) PAINE, Thomas, *İnsan Hakları*, (çeviren: Hüseyin Sarıca) İstanbul, 1985, s.11.

(11) PAINE, age., s. 7-43.

(12) IM HOF, age., s.150.

(13) IM HOF, age., s.184.

(14) IM HOF, age.s.168.

değişim rüzgarı içinde işkence ve yargı düzeni üzerine sürdürülen tartışmaların, genelde vicdan ve kanaat özgürlüğünün daha özelden ise hiç kimsenin dini inançlarını açıklamaya zorlanamaya çağrı ilkesinin kuramsal temelini oluşturmaya başladığını söyleyebiliriz. Cesare Beccaria'nın 1764 yılında yazdığı "Suçlar ve Ceza" isimli makalesi dönemin Ceza Yargılamasındaki uygulamalara saldırmakla kalmıyor, Ceza Hukukunun bağlandığı sistemi de sorguluyor ve bu arada işkenceli itiraflar hakkındaki eleştirileriyle vicdan özgürlüğü tartışmalarına katkıda bulunuyordu.

Düşünce özgürlüğü üzerine yürütülen tartışmaların ve düşünürlerin eserlerinin devrimlerin düşünsel temelini hazırladığı ve bu tartışmaların, hakların bildiri ve anayasalarda bir kategori olarak yer alması için uygun ortamı oluşturduğu yönündeki düşünceden hareketle, düşünsel-siyasal yaşam ile hukuk metinlerindeki kategorileri ve toplumsal pratikleri bir arada incelemeyi uygun buluyoruz.¹⁵ Bu nedenle dönemin önemli hukuk metinlerinde düşünce özgürlüğüne ilişkin düzenlemeler ile aydınlanmanın düşünsel kategorileri, birbirleri üzerindeki etkileri ve etkileşimleri üzerinden analiz edilecektir.

II-DEVİMLER-BİLDİRGELER VE AYDINLANMA HAREKETİNİN DÜŞÜNSEL ARDALANI

Devrimlere ve bildirgelere konumuzla sınırlı olarak yani düşünce özgürlüğü açısından bakarsak başlıca belgeleri ve maddeleri şöyle sıralayabiliriz;

• 1689 İngiltere İnsan Hakları Bildirgesi'nin 9. maddesi parlamenterler için konuşma özgürlüğünü getirmektedir.

• 12 Haziran 1776 tarihli Virginia İnsan Hakları Bildirisi, 12. maddesinde "özgürlüğün en güçlü kalelerinden birisinin de basın özgürlüğü" olduğunu kabul etmiştir.

• 26 Ağustos 1789 tarihli İnsan Hakları Bildirisi 11. madde "Düşüncelerin ve kanaatlerin başkalarına serbestçe iletilmesi ve ulaştırılması insanın en değerli haklarından biridir; böylece her yurttaş serbestçe konuşabilir, yazabilir ve basabilir" demektedir. 10. madde ise "Hiç kimse dini düşünceleri dahil, bunların ifadesi yasayla kurulmuş toplum düzenine zarar vermedikçe düşüncelerinden ötürü rahatsız edilmemeli" demektedir.

Bu maddelerdeki "özgürlük" (konuşma, basın özgürlüğü, düşüncelerin ve kanaatlerin başkasına serbestçe iletilmesi) ve "her yurttaş" "hiç kimse" gibi ifadelerde karşılığını bulan "eşitlik" kavramlarının içeriğini açıklamak için aydınlanma felsefesinin temel kategorileri ile düşünce özgürlüğü ilişkisi üzerinde duracağız. Özgürlük -özellikle düşünce özgürlüğü- ve eşitlikten bu dönemde ne anlaşıldığı, aydınlanma paradigmasının üzerinde yükseldiği eşitlik - kardeşlik - hoşgörü - akıl gibi kategorilerin ışığında belirlemektedir. Gerek bu kategorilerin içeriği gerekse düşünce özgürlüğünün kapsamı ve sınırları için önde gelen düşünürlerin kaleme aldıkları metinler yol göstericidir.

1- AYDINLANMANIN TEMEL KATEGORİLERİ VE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ İLİŞKİSİ

A- ÖZGÜRLÜK-EŞİTLİK- KARDEŞLİK (HOŞGÖRÜ)

İlk olarak aydınlanmanın temel kategorilerinden özgürlük - eşitlik - kardeşlik ile düşünce özgürlüğü arasındaki ilişkiye değineceğiz. Bu üç kavram, aydınlanma hareketi ile öylesine bütünleşmiştir ki, devrim sırasında bayraklara, sonrasında da Haklar Bildirilerine ve Anayasalara yazılmıştır.

Aydınlanma Çağı'nın özgürlük anlayışı, mübadele değerine dayalı üretim biçiminin gelişmesiyle biçimlenmiştir. "Mübadele ancak eşit ve özgür taraflar arasında olanaklıdır."¹⁶ Bu şartlar altında "özgür birey" in kabul edilmesi, ekonomik bir zorunluluktur. Nitekim serflere hukuki işlem ehliyeti tanıyan pazarın hızla geliştiğini ve genişlediğini görüyoruz. Özgürlüğün ekonomik belirleyiciler ışığında ve burjuvazinin menfaati doğrultusunda ortaya çıktığını analiz eden yaklaşımlar, aydınlanma paradigmasında özgürlüğü talep edilebilecek düşüncenin de burjuva düşüncesi ile sınırlı olduğu sonucuna ulaşmaktadır.¹⁷

Eşitlik ve hoşgörü de yine özgürlük gibi, mübadelenin gerektirdiği kavramlardır. Alım- satım sözleşmesi ancak eşit kabul edilen taraflar arasında yapılabilmektedir. Bir sözleşmenin gerçek ve olası tüm tarafları arasındaki eşitlik, onun varoluşunun temel koşuludur.

Kardeşlik yani hoşgörünün aydınlanmacı içeriği de mübadelenin belirlediği bir içeriktir. "Mübadele, tarafların diğer nesnel özelliklerini önemsemediği gibi, dinsel ve ahlaki inançlarını da tümüyle göz ardı eder."¹⁸

Ancak bu noktada hoşgörü ile düşünce özgürlüğünün ilişkisi, ilk iki kavramla ilişkiye göre daha az sorunlu bir görünüm sunmaktadır. Ticari ilişkilerin gelişmesiyle artan ilişkiler, mezhep savaşlarının azalması, farklı düşünceye tanınan samimi bir hoşgörünün olası zeminidir. Farklı düşünene, farklı inanana hoşgörünün, özgürlük ve eşitlikle aynı kaynaktan çıkmasına rağmen düşünce özgürlüğü için uygun iklimi sunmuş olduğunu söyleyebiliriz. Bu iyimserliği, farklı düşünceye hoşgörünün sınırlarını, düzeninin ve dirliğin korunmasının son derece katı çizdiğini belirtmemize rağmen sürdürebiliriz.

Hoşgörünün nerede başlayıp nerede bittiğini, ismi Aydınlanmacı hoşgörü anlayışı ile birlikte anılan Voltaire'in "Hoşgörü Üzerine İnceleme" adlı eserinden şu satırlarla anlayabiliriz:

"Protestanların tek istedikleri, doğal yasanın korunması, evliliklerinin geçerli sayılması, çocuklarının durumunun kesinlik kazanması, babalarına mirasçı olmaları, kişiliklerinin dokunulmazlığıdır; ne tapınak istiyorlar, ne belediye görevlerinde, ne de başka makamlarda bir hak."¹⁹

Bütün bu stratejik sınırlamalara rağmen hoşgörü adına en etkili satırlar da yine Voltaire'e aittir;

(16) GOLDMANN; Lucien, *Aydınlanma Felsefesi*, (çeviren: Emre Arslan) Ankara, 1999, s.40.

(17) Ahmet ÇİÇDEM, *Aydınlanma Düşüncesi*, 2. baskı, İstanbul, 1999, s. 95-102; Max HORKHEIMER- Theodor W. ADORNO, *Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar*, Çev.: Oğuz Özgüç, İstanbul, 1996, s. 7-63; GOLDMANN, age., s. 31-41.

(18) GOLDMAN; age., s.40.

(19) TANILLI, Server; *Voltaire ve Aydınlanma*, İstanbul, 1999, age., s.173.

(15) Devrimlerin ve bildirilerin düşünsel arka alanı üzerine farklı görüşler de mevcuttur. Örneğin Jellinek özde Fransız Bildirisinin düşünsel temeli üzerinde yürüttüğü tartışmada Fransız bildirisinin düşünsel kaynağını düşünürlerin görüşlerine ve tartışmalara değil, Amerikan devrimine bağlamaktadır. CASSIRER, Ernst; *Devlet Efsanesi*, (çeviren: Necla Arat) İstanbul, 1984, s.178, 195.

“Birbirimizden nefret etmek ve birbirimizi boğazlamak için bu yüreği ve yürekleri bize vermiş değilsin; çetin ve geçici bir yaşamın yükünü karşılıklı olarak çekmemizde, birbirimize yardımcı olmamızı sağla. Cılız bedenlerimizi örten giysilerimiz, yetersiz dillerimiz, anlamsız görüşlerimiz, bize öylesine oransız görünen ama senin gözünde onca eşit olan durumlarımız arasındaki bütün küçük farklılıklar, insanlar denen parçacıkları birbirinden ayıran bütün bu ince ayrımlar, kin ve zulüm işaretleri olmasın.”²⁰

Voltaire'in hoşgörü tanımı John Locke'un "Hoşgörü Üstüne Bir Mektup"²¹ başlıklı kitabında ifade ettiği "negatif hoşgörü" anlayışına yaklaşılmaktadır. Locke da Voltaire gibi hoşgörü üzerine görüşlerine başlangıç noktası olarak, hoşgörünün kendinden menkul "iyiliği"ni değil, hoşgörüsizliğin yarattığı ve yaratabileceği sonuçların kötülüğünü almaktadır.

Aydınlanma paradigması içindeki tek hoşgörü anlayışı bu değildir. Özellikle Thomas Paine ve John Stuart Mill'in görüşleri böylesi pragmatik bir hoşgörü anlayışından uzaklaşarak toplumsal çeşitliliğin sağlanması ve farklılıkların zenginliğinden mahrum kalmamak için hoşgörünün dolayısıyla düşünce özgürlüğünün vazgeçilmezliğini tespit etmektedir. Paine, Mill ve Kant'ın görüşleri hoşgörü ve düşünce özgürlüğü arasındaki ilişkiyi belirginleştirmekte ve sınırları bu bağlamdan hareketle çizmektedir. Örneğin Paine, hangi türden düşüncelere özgürlük ta-

minabileceğini şöyle belirliyor: "Yönetimlerin ilkelerini araştırmaktan, insanları akla ve düşünmeye çağırmaktan ve değişik sistemlerin kusur ve üstünlüklerini göstermekten daha ileri gitmeyen yapıtların yayım alanına çıkma hakkı vardır."²²

Mill "Özgürlük Üzerine" isimli eserinde, neden farklı düşünceler özgürce ifade edilmelidir sorusunu; çünkü gerçek ancak tartışma ile ortaya çıkar diye yanıtlamaktadır;

"Eğer biri dışında bütün insanlar aynı düşüncede olsalar ve sadece bir kişi karşıt düşüncede olsa, nasıl bu kişinin elinde güç olduğu takdirde, insanları susturmaya hakkı yoksa, insanların da bu tek kişiyi susturmaya daha fazla hakları yoktur(...) Düşüncenin susturulmasındaki asıl kötülük budur (...) Eğer düşünce doğruysa insanlar yanlış olanı doğru olanla değiştirmek imkanından yoksun bırakılırlar; eğer yanlışsa onlar neredeyse aynı derecede büyük bir yararı, yani gerçeğin haksızlıkla çarpışması sonucunda onun daha açık olarak anlaşılmasını ve daha canlı bir etki yaratmasını elden kaçırmış olurlar"²³

Kant ise düşüncenin kamu yararına kullanımı ile özel kullanımı şeklinde bir ayrım yapmış ve kamu yararına olan düşünce ifadesinin özgürlüğünü savunmuştur.

"Kendi hakkımı kamu hizmetine kullanmak, bir kimsenin, örneğin bir bilginin bilgisini ya da düşüncesini, yani aklını, onu izleyenlere, okuyanlara

yararlı olacak bir biçimde sunmasıdır... Bir bilgin sıfatıyla, kendi düşünme yetisine dayanarak yazılarıyla kamuya yönelir; her hal ve durumda aklını kullanırsa zamanında edilgin olarak da olsa görev yaptığı durumları ve işleri de zarara uğratmaz... Fakat bu konuda doğru olmak gerekiyorsa, bir bilginin hizmetinin yanlışları üzerindeki eleştiri ve düşünceleri ve bunları kamu önünde yargılanması için götürmek istemesi yasaklanamaz. Alanının bir bilginini olarak din adamı yazılarıyla halka hitap ederken, dünyaya seslenirken, yani rahip olarak aklını kamu hizmetinde kullanırken aklın kamu için kullanımının sınırsız özgürlüğünden yararlanır."

Kant, yukarıda ahntılar yaptığımız "Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt" başlıklı makalesinde eleştirebilme özgürlüğünü kamu yararına kullanımla sınırlar gibidir. Eleştirebilme özgürlüğünün, onun satırlarında bir çeşit kamu oyunu aydınlatma sorumluluğuna dönüştüğünü söyleyebiliriz.²⁴

B- AKIL

Akıl, yukarıda değindiğimiz özgürlük, eşitlik, kardeşlik (hoşgörü) gibi aydınlanmanın temel kategorileri arasında önemli bir yere sahiptir. Aydınlanma düşüncesinin üzerinde yükseldiği "akıl" kategorisini değerlendirmeye çağın özgürlük paradigmasını hatırlatarak başlıyoruz. Özgürlük üzerine tartışmaların kabaca determinizm ve endeterminizm yandaşları olarak ikiye ayrılabiliriz. Endeterminist görüşe göre iradenin özgürlüğünü ka-

bul etmek sorun yaratmamakta, aksine endeterminizm, iradenin özgürlüğünü ortaya koyan bir görtiş olarak sunulmaktadır. Deterministlerin irade özgürlüğüne bakışı ise bilindiği üzere sorundur. Spinoza ve Kant'la başlayan, Shopenhauer'le devam eden, determinizmle özgürlüğü bağdaştırma eğilimi ile özgürlüğün, içselleştirildiğini ve felsefi bilgi birikimi ile kurulan paralellik sayesinde insan karakterine atfedilen bir özellik olarak anılmakta olduğunu görüyoruz. Ancak özgürlüğün içselliğinin savunulduğu özgün felsefelerde bile özgürlüğün, bir yönüyle hala dış koşulların engellemeleriyle yok edilebilir nitelikte olduğu kabul edilmektedir. Dış koşulların engellemeleleriyle yok edilebilir olan özgürlüklerden biri de, Shopenhauer'in entelektüel özgürlük olarak nitelediği, düşüncenin özgürlüğüdür.²⁵

Aydınlanma felsefesi, dış koşulların engellemelerine açık olduğu kabul edilen düşünce özgürlüğünün en büyük koruyucusunu aydınlanmanın temel kategorilerinden önde geleni, akıl olarak belirlemektedir. Aydınlanma felsefesinde aklın, insan zihninin tüm sorularının yanıtlarını elde etme yeterliliğine sahip bir anlamla yüklendiğini görüyoruz. Akıl yüceltmek çağın en kabul gören eğilimidir. Aklın tinsel yardıma hiçbir biçimde ihtiyaç duymadan, yaşamın tüm temel sorunlarında tek rehber, tek çözümleyici olabileceğine inanılmaktadır.

Burjuvazi, feodal ideolojiyi burjuva idealleri ile değiştirebilmek için ihtiya-

(20) TANILLI; age., s.174.

(21) LOCKE, John, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, çeviren: Melih Yürüşen, Ankara, 1995.

(22) PAINE; age., s.189.

(23) MILL; John Stuart, *On Liberty*, London, 1985, s.76-77.

(24) KANT, Immanuel, *Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt*, Seçilmiş Yazılar, (çeviren: Nejat Bozkurt) İstanbul, 1984, s.213-221.

(25) SCHOPENHAUER, Arthur; *İstencin Özgürlüğü Üzerine*, (çeviren: Mehtap Söyler) Ankara, 2000, s.13, 117.

cı olan gücü aklın aydınlanmacı anlamında bulmuştur diyebiliriz. Akıl burjuva düşüncesinde bir tür akıl inancına dönüşmüş ve çağın düşünce ve eylem paradigmasını etkilemiştir. Bu soruna kısaca, ana hatlarıyla bile olsa değinmek aydınlanma hareketinin düşünceye ve dolayısıyla düşünceye tanınan özgürlüğe verdiği önemi anlamamıza yardım edecektir.

Aydınlanma felsefesi bilginin akıl yönünü mutlaklaştırır. Bu rasyonalist bilgi kuramını (yüzeysel olmasını göze alarak) kısaca şöyle ifade edebiliriz: Aydınlanma, gerçeğin ölçütünü yalnızca düşüncenin içinde arar. Aydınlanmacı bilgi kuramının akılcı ve ampirik aşamaları birleştirmesi başlı başına bir sorunsaldır; ancak bizim burada bu konuya bakışımızdaki belirleyici unsur; aydınlanmacı bilgi kuramının, insanı bilginin nesnesi olmakla sınırlamayıp bilginin öznesi olmasına izin veren yönü ve "bilginin öznesi olma sıfatıyla donanan insan" düşüncesinin tarihi rolüdür.

Aydınlanmanın, "tek rehber akıl" anlayışına burjuva düşüncesinin sahip çıkması iki açıdan anlamlıdır. Birincisi, burjuvazinin, iktidar talebinin düşünsel temelini kurarken **etken ve değiştirici** akla duyduğu ihtiyaçtır. Diğeri de aklın, dünyanın eleştirel kavranışı ve insanın dünyayla ilişkisini rasyonel bilgi (Hegel buna arı içgörü der) aracılığıyla kurabilmesidir. Gerek etkin ve değiştirici misyonla yüklenmiş olarak akıl, gerekse eleştirel bakışın onay görebilmesi için yüceltilmiş anlamıyla akıl, burjuvazinin feodal toplumdan burjuva toplumuna geçiş sorununda vazgeçilmez anahtardır.

Yukarıda burjuvazinin akla yüklediği ilk misyon olarak belirlediğimiz

etkin ve değiştirici olmak, rasyonalist bilgi kuramının bir verisidir ve burjuvazi buradan yola çıkarak tarihsel etkinliğini ortaya koyabilmiştir: Doğaya ve topluma egemen olmak. Bu çağa gelene dek insan, bilgisiyyle dönüştürücü bir özne olmaktan çok uzaktır; bilgi sadece evreni anlayabilmek için vardır ve bu haliyle düşünmek entelektüel bir faaliyetten öteye geçmemektedir. Ancak Aydınlanma Çağı'nda artık insanın doğaya ve topluma anlığın faaliyeti ile yani düşünerek egemen olabileceği inancı yerleşmiştir.

Düşünme eylemi öylesine yüceltilmişti ki bu gerçek anlamda bir varlık problematiğine dönüşmüştür. Aydınlanmacı insan, varolmayı düşünme eylemine bağlayan Decartes'in "düşünüyorum öyleyse varım" önermesine yürekten inanmıştır. Akla yüklenen ikinci misyon olarak, eleştirel bakışın onaylanması için aklın yüceltilmesini saymıştık. Aydınlanma felsefesinin geçerli olan her şeyi parçalayan eleştirel bir anlam taşıdığı görüşü, aydınlanma hakkındaki "banalitelere" en başta gelenidir. Değiştirmek istediği feodal sisteme ve kurumlarına akla dayanarak eleştiriler yönelten burjuvazi için bu "banalitenin" düşünce özgürlüğü açısından taşıdığı önem büyüktür. Önceki başlık altında verdiğimiz örneklerin de ortaya koyduğu gibi dönem, eleştirel düşünceler ve bu düşüncelerin karşılaştığı yasak ve sansürler açısından hareketli bir dönemdir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; aydınlanma felsefesinin akla verdiği önem, düşünme faaliyetini ve düşüncenin gücünü yüceltmış ve düşünme faaliyetinin sadece kuramsal bilgi üretmek için değil, etkili eyleme dönüşebilecek nitelikteki düşünceyi de üretebilme kapasisi-

tesini ortaya çıkarmıştır. Yüzyılın devrimler yüzyılı olması da düşünce ve eylem arasındaki köprüünün kurulmasının sonucudur diyebiliriz. Ancak hangi düşüncenin ifade edilmesine ne kadar özgürlük tanınacağına ilişkin bu dönemde genelleşen algıdan ve ortak bir pratikten söz edebilirsek eğer, bu çerçevenin, burjuvazinin hedeflediği proje (burjuva idealleri) kapsamında çizildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla aydınlanma döneminde düşünce özgürlüğünün kapsamı da burjuvazi projesinin ufuklarıyla sınırlıdır.

Sapere Aude:

Aklını kendin kullanma cesaretini göster

Kendi kendini ortadan kaldıran aklın gelişmesi son bulduğunda, kendisine, barbarlığa ya da tarihin başlangıcına geri dönmekten başka yapacak bir şey kalmaz.

Max Horkheimer

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- BUHR, M.-SCHROEDER, A.-BACK, K.-Bilimsel Düşüncenin İlkeleri 2, Aydınlanma Hareketi ve Felsefesi, (çeviren: Veysel Ataman), İstanbul, 1984.
- CASSIRER, Ernst- Devlet Efsanesi, (çeviren: Necla Arat) İstanbul, 1984.
- CASSIRER, Ernst- The Philosophy Of the Enlightenment, Boston, 1965.
- ÇİĞDEM, Ahmet -Aydınlanma Düşüncesi, 2. Baskı, İstanbul, 1999.
- GOLDMAN, Lucien -Aydınlanma Felsefesi, (çeviren:Emre Arslan) Ankara, 1999.
- HAMPSON, Norman- Aydınlanma Çağı, (çeviren: Jale Parla) İstanbul, 1981.
- HORKHEIMER, Max - ADORNO Theodor W.-Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar, çeviren: Oğuz Özgül, İstanbul, 1996.
- KANT, Immanuel-Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt, Seçilmiş Yazılar, (çeviren: Nejat Bozkurt) İstanbul, 1984.
- LOCKE, John.- Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, çeviren: Melih Yürüşen, Ankara, 1995.
- MILL, John Stuart- On Liberty, London, 1985.
- O'HAGAN, Timothy -Revolution And Enlightenment in Europe, UK., 1989.
- PAINE, Thomas- İnsan Hakları, (çeviren:Hüseyin Sarıca) İstanbul, 1985.
- RUSSELL, Bertrand-Batı Felsefesi Tarihi II, (çeviren: Muammer Sencer), İstanbul, 1987.
- SANCAR, Mithat- "Devlet Aklı" Kıskacında Hukuk Devleti, İstanbul, 2000.
- SCHOPENHAUER, Arthur- İstencin Özgürlüğü Üzerine, (çeviren: Mehtap Söyler) Ankara, 2000.
- ULRICH, Im Hof- Avrupa Aydınlanması, (çeviren: Şebnem Sunar), İstanbul, 1995.
- TANİLLİ, Server- Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, C.IV, İstanbul, 1999.
- TANİLLİ, Server- Voltaire ve Aydınlanma, İstanbul, 1999.
- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, C.8.